

२१ व्या शतकातील भारतातील सार्वजनिक खर्चात झालेला बदल

डॉ.पि.नीळकंटराव

सहयोगी प्राध्यापक, प्रतिभा निकेतन महाविद्यालय, नांदेड.

प्रस्तावना:

१७ व्या आणि १८ व्या शतकात सार्वजनिक खर्च हा पैशाचा अपव्यय मानला जात असे. १९व्या शतकापर्यंत, सार्वजनिक खर्च मर्यादित होता कारण खाजगी हातात राहिलेला पैसा अधिक चांगला परतावा देऊ शकतो असे लॅसेझ-फेअर तत्वज्ञान मानत होते. २० व्या शतकात, जॉन मेनार्ड केन्स यांनी अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्न आणि वितरणाचे स्तर ठरवण्यासाठी सार्वजनिक खर्चाची भूमिका मांडली. तेव्हापासून सरकारी खर्चात वाढ झाली आहे. सार्वजनिक खर्च ही केवळ आर्थिक यंत्रणा नाही. हे सामाजिक उद्दिष्टे सुरक्षित करण्याचे एक साधन आहे. प्रत्येक सार्वजनिक खर्च हा वांछनीय मानला जातो मात्र तो अपव्यय नसतो, परंतु उत्पादन आणि वितरणावर त्याचा सकारात्मक परिणाम होतो आणि अशा प्रकारे, संपूर्ण देशाचे आर्थिक आणि सामाजिक कल्याण वाढवते. भारतासारखा विकसनशील देश आर्थिक आणि वित्तीय धोरणाच्या बाबतीत स्थूल आर्थशास्त्राचा अवलंब करत आहे की ज्यामुळे देशाला अर्थव्यवस्थेत वाढ आणि स्थिरता राखण्यास मदत झाली. राजकोषीय धोरण कर आकारणी, सार्वजनिक खर्च, महसूल, कर्ज इत्यादींशी संबंधित आहे. अर्थव्यवस्थेला गती देण्यासाठी वरील साधनांचा अवलंब केला जाऊ शकतो..

आज जगभरात सार्वजनिक खर्चात सातत्याने वाढ होत आहे. सरकारांद्वारे केल्या जाणाऱ्या क्रियाकलापांची श्रेणी राष्ट्रीय संरक्षण, पोलीस आणि अंतर्गत सुरक्षा, शिक्षण आणि आरोग्य क्षेत्राचा विकास, गरिबी दूर करण्यासाठी, इ. शासनाचे धोरणे राबवित आहे.

सार्वजनिक प्राधिकरणांनी-केंद्र, राज्य आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी केलेल्या खर्चांना सार्वजनिक खर्च म्हणतात. असा खर्च सरकारच्या देखभालीसाठी तसेच संपूर्ण समाजाच्या फायद्यासाठी केला जातो. सार्वजनिक खर्च शक्य तितक्या कमी ठेवणे आवश्यक आहे. ही परंपरावादी विचारसरणी विसाव्या शतकात, विशेषतः दुसऱ्या महायुद्धानंतर नष्ट झाली. आधुनिक राज्याला 'कल्याणकारी राज्य' असे संबोधले जात असल्याने, सरकारच्या कार्याची क्षितीज विस्तारली आहे. सार्वजनिक खर्च दोन प्रकारचे असतात ते म्हणजे

१. विकासात्मक खर्च

विकासात्मक खर्च म्हणजे सरकारच्या खर्चाचा संदर्भ जो देशाचे उत्पादन आणि वास्तविक उत्पन्न वाढवून आर्थिक विकासास मदत करतो. काही लोक याला उत्पादक खर्च म्हणतात कारण ते उत्पादन आणि अर्थव्यवस्थेची उत्पादकता वाढविण्यात मदत करते. महसुलावरील विकासात्मक खर्चाची विभागणी महसूल खात्यावरील विकासात्मक खर्च आणि भांडवली खात्यावरील विकासात्मक खर्चांमध्ये केली जाते.

२. गैर-विकासात्मक खर्च

सरकारच्या खर्चाचा जे देशाच्या आर्थिक विकासात थेट संबंध येत नाही, जसे कर संकलनाचा खर्च, लेखापरीक्षणाचा खर्च, नोटांची छपाई, अंतर्गत कायदा व सुव्यवस्था, संरक्षणावरील खर्च इत्यादी बाबी गैर-विकासात्मक खर्च म्हणून गणल्या जातात. निवृत्त सरकारला पेन्शन. कर्मचारी, राज्यांना नॉन-डेव्हलपमेंट सहाय्य देखील या श्रेणीमध्ये समाविष्ट केले आहे. गैर-विकासात्मक खर्च हा गैर-विकासात्मक महसूल, खर्च आणि विकासात्मक भांडवली खर्च असू शकतो.

आर्थिक विकास :

सरकारी पाठिंब्याशिवाय गरीब देश देशाच्या आर्थिक पायामध्ये अनुकूल बदल घडवून आणण्यासाठी मोठी गुंतवणूक करू शकत नाही. म्हणूनच मूलभूत आणि प्रमुख उद्योग, शेती, उपभोग्य वस्तू इत्यादींच्या विकासासाठी सरकारकडून मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक केली जाते. सार्वजनिक खर्चाचा राष्ट्रीय उत्पन्न, रोजगाराच्या संधी इत्यादींवर विस्तारित प्रभाव पडतो. आर्थिक विकासासाठी देखील विकासाची आवश्यकता असते. आर्थिक पायाभूत सुविधा. भारतासारख्या विकसनशील देशाने रस्ते-पूल-धरण बांधणी, वीज प्रकल्प, वाहतूक आणि दळणवळण इत्यादींसारखे विविध प्रकल्प हाती घेतले पाहिजेत. आर्थिक विकासाचा वेग वाढवण्यासाठी हे सामाजिक भांडवल किंवा आर्थिक पायाभूत सुविधा अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. येथे हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे की खाजगी गुंतवणूकदार विविध पायाभूत प्रकल्पांवर इतकी मोठी गुंतवणूक करण्यास असमर्थ आहेत. सरकारने असे प्रकल्प हाती घेणे अत्यावश्यक आहे. सार्वजनिक खर्च जितका जास्त तितका आर्थिक विकासाचा स्तर जास्त असतो. त्या दृष्टिकोनातून भारत सरकारने आपल्या सार्वजनिक खर्चात प्रत्येक वर्षी अंदाजपत्रकात वाढ केलेली आहे हे आपणास पुढील तक्त्या वरून लक्षात येते.

तक्ता क्र. १ विकासात्मक खर्च, गैर-विकासात्मक खर्च व एकूण खर्च

(रुपय कोटी मध्य)				
वर्ष	विकासात्मक खर्च *	गैर-विकासात्मक खर्च *	इतर **	एकूण
1	2	3	4	5
2004-05	2,86,473.0	1,85,152.0	81,803.0	5,53,428.0
	(51.8)	(33.5)	(14.8)	(100.0)
2005-06	3,30,044.1	1,90,020.6	41,616.8	5,61,681.6
	(58.8)	(33.8)	(7.4)	(100.0)
2006-07	3,92,165.0	2,11,872.4	53,242.9	6,57,280.3
	(59.7)	(32.2)	(8.1)	(100.0)
2007-08	4,64,462.0	2,33,232.8	54,629.6	7,52,324.4
	(61.7)	(31.0)	(7.3)	(100.0)
2008-09	5,67,086.2	2,54,981.4	60,265.2	8,82,332.8
	(64.3)	(28.9)	(6.8)	(100.0)
2009-10	6,37,731.1	3,07,547.0	70,051.7	10,15,329.8
	(62.8)	(30.3)	(6.9)	(100.0)
2010-11	7,20,354.7	3,57,287.4	81,087.6	11,58,729.7

	(62.2)	(30.8)	(7.0)	(100.0)
2011-12	8,52,405.6	4,01,059.4	98,147.3	13,51,612.3
	(63.1)	(29.7)	(7.3)	(100.0)
2012-13	9,72,256.5	4,46,878.9	1,15,119.4	15,34,254.8
	(63.4)	(29.1)	(7.5)	(100.0)
2013-14	10,76,452.2	5,04,548.4	1,25,144.0	17,06,144.5
	(63.1)	(29.6)	(7.3)	(100.0)
2014-15	13,25,989.2	5,66,467.4	1,33,326.0	20,25,782.5
	(65.5)	(28.0)	(6.6)	(100.0)
2015-16	15,84,006.2	6,29,349.3	1,46,873.2	23,60,228.7
	(67.1)	(26.7)	(6.2)	(100.0)
2016-17	18,31,163.8	7,10,365.1	1,66,686.4	27,08,215.3
	(67.6)	(26.2)	(6.2)	(100.0)
2017-18	18,77,392.3	8,25,774.0	2,21,432.9	29,24,599.2
	(64.2)	(28.2)	(7.6)	(100.0)
2018-19	21,00,801.6	9,44,483.7	2,92,428.1	33,37,713.3
	(62.9)	(28.3)	(8.8)	(100.0)
2019-20	21,63,340.6	10,05,162.7	3,26,499.3	34,95,002.6
	(61.9)	(28.8)	(9.3)	(100.0)

स्रोत: State Finances : A Study of Budgets of 2021-22

वरील तक्त्या वरुण असे लक्षात येते की २००४-०५ पासून ते २०१९-२० या कालखंडातील

१. विकासात्मक खर्चात २००४-०५ ते २०१९-२० पर्यंत निरपेक्ष स्वरूपात (रुपय २,८६,४७३.०/- ते रुपय २१,६३,३४०.६/-) सातत्याने वाढलेली दिसून येते.

एकूण खर्चाच्या तुलनेत सर्वात कमी विकासात्मक खर्च २००४-०५ (रुपय २,८६,४७३.०/-) आणि सर्वात जास्त विकासात्मक खर्च २०१९-२० मध्ये (रुपय २१,६३,३४०.६/-) आहे.

मात्र एकूण खर्चाच्या तुलनेत पाहिल्यास सर्वात कमी विकासात्मक खर्च २००४-०५ मध्ये (५१.८%) इतके होते तर सर्वात जास्त विकासात्मक खर्च २०१६-१७ मध्ये (६७.६%) इतके होते .

२. अविकासात्मक खर्चात २००४-०५ ते २०१९-२० पर्यंत निरपेक्ष स्वरूपात (रुपय १,८५,१५२.०/- ते रुपय १०,०५,१६२.७/-) सातत्याने वाढलेली दिसून येते.

एकूण खर्चाच्या तुलनेत सर्वात कमी अविकासात्मक खर्च २०१६ -१७ (रुपय ७,१०,३६५.१/-) आणि सर्वात जास्त अविकासात्मक खर्च २००५ - ०६ मध्ये (रुपय १,९०,०२०.६/-) आहे.

मात्र एकूण खर्चाच्या तुलनेत पाहिल्यास सर्वात जास्त अविकासात्मक खर्च २००४-०५ मध्ये (३३.८%) इतके होते तर सर्वात कमी अविकासात्मक खर्च २०१६-१७ मध्ये (२६.२ %) इतके होते .

३. इतर खर्चात २००४-०५ ते २०१९-२० पर्यंत निरपेक्ष स्वरूपात (रुपय ८१,८०३.०/- ते रुपय ३,२६,४९९.३/-) सातत्याने वाढलेली दिसून येते.

एकूण खर्चाच्या तुलनेत सर्वात कमी इतर खर्च २०१६-१७ (रुपय १,६६,६८६.४/-) आणि सर्वात जास्त इतर खर्च २००४ - ०५ मध्ये (रुपय ८१,८०३.०/-) आहे.

मात्र एकूण खर्चाच्या तुलनेत पाहिल्यास सर्वात जास्त इतर खर्च २००४ - ०५ मध्ये (१४.८%) इतके होते तर सर्वात कमी अविकासात्मक खर्च २०१६-१७ मध्ये (६.२ %) इतके होते.

संदर्भसूची:-

१. State Finances : A Study of Budgets of 2021-22

२. रिजर्व बँकेचा वार्षिक आढल २०२०-२१

३. केंद्र शासनाचे आर्थसंकल्प २०२१-२२